

В. В. Мяленко

ОБРАЗИ МОВИ В УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНОМОВНОЇ ТА РОСІЙСЬКОМОВНОЇ СПІЛЬНОТ

Наводяться й аналізуються результати дослідження образу мови в україно- та російськомовній спільнотах. Виявлено, що самосвідомості російськомовних громадян українського етнічного походження властива певна суперечливість між найчастіше позитивним образом української мови і негативним – російської. На цій підставі сформульовано гіпотезу про те, що такі особи є носіями прихованого внутрішнього конфлікту між своєю російськомовністю і національно забарвленим (українським) образом Я. Російськомовні громадяни російського етнічного походження мають здебільшого позитивний образ російської мови і негативний – української. Вони почуваються психологічно благополучніше, оскільки їхній національний образ Я збігається з національною культурою і мовою, яких вони дотримуються.

Ключові слова: образ, мова, образ мови, психологічне благополучтя.

Приводятся и анализируются результаты исследования образа языка в украинско- и русскоязычной общностях. Установлено, что самосознанию русскоязычных граждан украинского этнического происхождения свойственно определенное противоречие между чаще всего положительным образом украинского языка и негативным – русского. На этом основании сформулирована гипотеза о том, что такие лица являются носителями скрытого внутреннего конфликта между своей русскоязычностью и национально окрашенным (украинским) образом Я. Русскоязычные граждане русского этнического происхождения имеют преимущественно положительный образ русского языка и негативный – украинского. Они психологически более благополучны, так как их национальный образ совпадает с национальной культурой и языком, которых они придерживаются.

Ключевые слова: образ, язык, образ языка, психологическое благополучие.

The results of the research of language-image in Ukrainian-speaking and Russian-speaking communities are presented. It was defined that a certain contradiction between positive image of Ukrainian language and negative – Russian is typical for self-consciousness of Russian speaking citizens of Ukrainian origin. On this ground the author puts forward the hypothesis that these people have a hidden inner conflict between their Ukrainian self-image and Russian-speaking language behavior. Russian-speaking citizens of ethnical Russian origin as a rule have positive image of Russian language and negative of Ukrainian. From psychological point of view they are more stable as their national image coincides with their national culture and native language.

Key words: image, language, language image, psychological stability (well-being).

Проблема. Уже на перших етапах становлення та розвитку психологічної науки проблема образу постала як одна із центральних. У цьому контексті наш дослідницький інтерес спрямовано на образ мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот, а також співвідношення між національним образом Я громадянина України і національною культурою та мовою, яких він дотримується.

Мета статті: дослідити образи української і російської мов в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот України.

Велику увагу проблемі образу приділив у своїх працях один з основоположників сучасного психологічного знання І. М. Сеченов. Так, учений трактував відчуття і сприйняття як відбитки з дійсності – образи її, що виникають за законами рефлекторної діяльності мозку [1]. Віддзеркалюючи цю дійсність, вони виконують функцію регуляції поведінки, що забезпечує її адекватність картині зовнішнього світу.

Продовжуючи лінію досліджень психічних явищ, означену Сеченовим, радянські психологи прийшли до розуміння того, що категорії віддзеркалення належить у психологічній науці важлива роль: саме через цю категорію розкриваються найбільш загальні й істотні характеристики психіки. Завдяки численним експериментальним і теоретичним дослідженням, здійсненим Б. Г. Ананьєвим, С. В. Кравковим, О. М. Леонтєвим, А. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейном, С. Д. Смирновим, Б. М. Тепловим та ін., було з'ясовано відображальну суть згаданих процесів і виявлено їхні основні особливості [1–12].

Так, С. Л. Рубінштейн зазначав: “Образ узагалі, безвідносно до предмета, відображення якого він є, не існує” [9, с. 34]. На думку дослідника, під образом слід розуміти зовсім не всяке чуттєве враження, а тільки таке, у якому явища, їхні властивості і стосунки розкриваються перед суб'єктом як предмети або об'єкти пізнання. Як слушно зауважують Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов і В. О. Пономаренко, образ не є моментальним знімком предмета. Його формування – це складний процес, що розгортається в часі, з плином якого віддзеркалення стає все більш адекватним предметові. На кожному етапі процесу виявляються все нові і нові властивості предмета та уточнюються ті, які вже було встановлено раніше. У процесі віддзеркалення образ постійно реконструюється, тож рівень його адекватності предметові (залежно від цілей діяльності, які людина ставить перед собою) невпинно підвищується. Цей процес не слід уявляти однозначним, монотонним, адже його хід неминуче ускладнюється суперечностями [13].

Віддзеркалюючи предмети та явища об'єктивної реальності, образ разом з тим є суб'єктивним. Суб'єктивність образу передбачає момент упередженості, залежності образу від потреб, мотивів людини,

її цілей, настановлень, емоцій тощо. Образ формується обов'язково на базі життєвого досвіду, який накопичила людина. Вивчення образу має спиратися на дані, що давали б можливість судити про те, як в образі проявляється досвід індивіда, система його настановлень, суб'єктивних стосунків, мотивів, цілей тощо [12].

Одним із чинників відображення об'єктивної реальності в її національному вияві є *образ мови*. На основі мови формується система понять, що визначає картину світу. У процесі оволодіння національно-мовними категоріями, які відтворюють світобачення народу, розвивається національна самосвідомість. Ще Й.-Г. Гердер зазначав, що національна мова – це скарбниця, “в якій розрізняються, зберігаються і передаються ідеї та уявлення народу” [14, с. 297].

На думку А. В. Бездідька, мова є важливим компонентом організації конкретного історичного соціокультурного простору, який кумулює та інтегрує відповідні процеси його організації в історичній динаміці. А для активізації власне мовних функцій важливе соціально-психологічне ставлення людини, що переживає потребу, інтерес до використання конкретної мови в різноманітних субпросторах свого життя [15].

У мові відбито особливості національного мислення, історії, звичаїв і традицій народу. Звернення до образу національної мови дає можливість торкнутися глибин підсвідомості, що впливають на віддзеркалення, конструювання світу, процес адаптації в ньому, особливості його сприймання тощо. Тому предметом нашого дослідження став образ мови в уявленнях україномовної та російськомовної спільнот.

Дослідження, власне глибинні інтерв'ю, проводилися в м. Херсоні і м. Севастополі (по 25 опитуваних у кожному місті). Вибірка складалася переважно з молоді віком від 16 до 30 років (90 % респондентів), решта (10 %) були старшими і мали вік від 31 до 58 років. Під час дослідження було опитано 28 чоловіків і 22 жінки (усього 50 осіб).

Випробуваними стали представники чотирьох соціальних груп: студенти, службовці (лікар, педагог, юрист, перекладач, банківський службовець, фінансист, бухгалтер, сервісний інженер, клінічний провізор, юрист-консульт тощо), робітники (судовий механік, судовий електромеханік, інженер-електромеханік тощо), працівники сфери обслуговування (персонал сервісного центру).

Для аналізу результатів дослідження ми скористалися кількісними методами обробки даних (контент-аналіз, психологічний аналіз тексту). Образи української і російської мов ми досліджували за допомогою техніки персоніфікації. Так, жителі Херсона, які вважають себе українцями, за уподобану мову спілкування обирають російську, а

проте мають здебільшого позитивний образ української мови і “негативний” – російської. Мешканці ж Севастополя надають стійку перевагу російській мові і мають позитивний образ російської мови і “негативний” – української.

Образ української мови в уявленнях жителів Херсона. Це, як правило, жіночий образ (22 з 25 респондентів визначили його саме так). Середній вік 35–38 років. Тобто в уявленнях херсонців образ української мови асоціюється з дорослою, зрілою жінкою. Але порівняно з образом російської мови вона молодша.

Українську мову образно змальовують як білявку, часто з косою і карими очима, зазвичай пишної статури. В уявленнях херсонців справжня українська натура розкішна і гарна (часто ці описи нагадують Юлію Тимошенко). Респонденти також додають, що вона добра господиня, дуже гостинна, любить і вміє готувати та пригощати гостей.

Вона має чоловіка і найчастіше трьох дітей (це дружна і щаслива родина). Усім їм гарно й затишно в колі сім’ї.

Головними цінностями життя для створеного херсонцями образу є сімейний добробут, здоров’я і щастя власної родини, позитивні відносини у власній сім’ї.

Її професійна належність – учителька української мови, домогосподарка, сільська господиня – хазяйка власного обійстя, рідко – політик. Характеристика професійної діяльності і мети її життя відображають боротьбу за самостійність, незалежність, право на існування. На думку респондентів, українській мові не вистачає статусу, цілісності, значущості і навіть привабливості. Самостійність і незалежність – болючий момент у розповідях херсонців. Вони натхненно бажають, емоційно переживають, прагнуть, аби українську мову сприймали як рівну, з повагою, щоб нею не маніпулювали, “не попихали”, “не помикали”, “не штурхали” її.

За головні особливості її характеру визнають доброту, щедрість, відкритість, щирість, гостинність, розум, гарну інтуїцію, силу духу, стійкість тощо. Цілком позитивні характеристики, але за ними часом прохлоплюється якийсь невимовлене страждання, незбагненність, незрозумілість, нецілісність, неповнота, неприйнятність, невідповідність, брак реальної позитивної самооцінки та позитивного самосприймання, іноді навіть якась меншовартісність. Туга невизнаного, незрозумілого, неприйнятого генія.

Ніби позитивний образ приховує в собі страшенну невпевненість на саме право існування.

Образ російської мови в уявленнях жителів Херсона. Це в більшості випадків образ чоловіка 40–45 років (дуже рідко – зла вольова

“карга” 70 років, “бояриня Морозова”). За професійною належністю це працівник сфери торгівлі (за висловлюваннями респондентів: торгаш, купець, боярин, купи-продай, злодій) або військовослужбовець. Описи-характеристики варіюють від негативного до стриманого удавано лояльного ставлення. Позитивне ставлення трапляється досить рідко.

Образ російської мови херсонці пов'язують з чоловіком нахабним (“лізе куда не треба”), настирливим, часто злим, підступним; умілим маніпулятором, який увесь час щось нав'язує, пропихає, намагається напаскудити, нашкодити, зіпсувати, проте іноді – вольовим, сильним, активним, владним, стриманим, таким що розуміється на людях.

Описи, створені учасниками інтерв'ю, надзвичайно емоційні. Образ української мови не лише позитивний, а й більш емоційний, людяний (більш близький, справді схожий на образ людини), натомість російської – схематичніший, менш детальний, набагато контрастніший. Різняться навіть міміка і жестикуляція під час складання описів: образ української мови описують просторніше, неквапно, з м'якими емоційними нотками, російської – як відрубують, різко й уривчато.

Портрет російської мови часто наділяють неприємними, навіть огидними деталями, як-от: бородавка на носі, неприємна родимка на підборідді – бридка й відразлива, або описують людину як дуже огрядну. Деталі опису зовнішності теж прикметні: губи стиснуті, очі вузькі – просто фоторобот злочинця! Набагато рідше трапляються позитивні описи, в яких змальовують кремезного, сильного, вольового чолов'ягу.

Образно уявлюваний чоловік має сім'ю і двох-трьох дітей. Дружина з огидним характером. (Яскравий приклад: молодий хлопець описує майже казкову сім'ю, яка складається з чоловіка, дружини і двох доньок – поганої і хорошої. Питаю хлопця, чи до вподоби йому гарна, добра донька. Відповідає – ні, не хоч і доброї).

Мета життя – гроші, влада, контроль, нахапати всього і побільше. У позитивних і нейтральних образах є згадки про мир, підтримку миру в родині і світі.

Отже, якщо мова є показником ідентичності людини, то постає питання не тільки щодо ідентичності російськомовних жителів Херсонського регіону, а й щодо психологічної конгруентності, психологічного благополуччя національного образу Я.

Російськомовні херсонці відчувають на собі тиск російської мови і водночас надають їй перевагу; щодо мовної ситуації вони займають досить пасивну позицію, не виявляючи дієвих прагнень до будь-яких змін.

У такій ситуації, на наш погляд, криється прихована загроза у вигляді внутрішнього конфлікту між людиною – носієм російської мови – і людиною з, напевно, українською ідентичністю. Цей конфлікт не дістає будь-якого вирішення, а лише невротизується через витіснення, знецінення, іноді агресію або самоагресію. Пом'якшення державних відносин між Росією та Україною, толерантне, а найкраще дружнє, шанобливе ставлення однієї країни до іншої сприятимуть не лише соціальному, а й психологічному благополуччю громадян. Лише за таких умов, на нашу думку, національний образ Я людини гармонізується, набувши належної конгруентності.

Образ української мови в уявленнях жителів Севастополя. Як правило, це жіночий образ, дуже рідко чоловічий. Віком 35–40 років, але це не зріла і доросла жінка. Один респондент описав українську мову як підлітка 13 років, який зовсім не знає, що йому потрібно в житті, бігає за всіма, чіпляється, пристає до всіх, не розуміючи навіщо.

За професією це найчастіше домогосподарка, сільська жінка, яка “не вилазить” з городу, не встигає порати худобу, або селянка, яка ніде не працює, лише на городі (або абсолютизація сільської праці, або її приниження, ігнорування), іноді письменник або політик.

Описи характеру часто містять суперечливі характеристики: дещо агресивна, запальна і водночас весела, безтурботна, радісна. Далі – з нею дуже просто, приємно спілкуватися, але може вибухнути, спалахнути через якусь дрібницю. Погано себе контролює, але може відстояти своє – часом просто “чорнорота баба”. Вимальовується образ або емоційно невірноваженої, запальної людини, або людини, яку насправді не розуміють і не знають. Тому такий розірваний, нецілісний образ справді незрозумілої “баби”.

Майже всі респонденти зазначають, що українська мова надзвичайно активна, її дуже багато, вона всюди “лізе”. Часто вказують на її простоту, нескладність, навіть деяку примітивність. Севастопольців дратує, іноді надзвичайно, українська мова. Почасти тому її відкидають, ігнорують, принижують.

Образ мови крізь призму сім'ї: часто сім'ї немає взагалі; дехто підкреслює, яка вона, українська мова, самотня, ніким не прийнята. Тому мета її життя – аби помітили, що вона існує взагалі; добитися статусу і визнання; знайти людей, які їй допомогли б. Респонденти-севастопольці зазначають, що українській мові потрібен контроль, керівництво, сама вона таких цілей не досягне.

Цей образ також іноді увиразнюється за допомогою відразливих деталей: неприємна, неохайна, нудна, з вадами зовнішності і тіла (“кривенька качечка”).

Образ російської мови в уявленнях жителів Севастополя.

Майже завжди чоловічий образ. Респонденти часто підкреслювали: не чоловік – справжній “мужик”! Близько 50 років, військовий або богатир з билин, іноді великий керівник або інженер, проте-таки з військово-промислової сфери.

Описи зовнішності надзвичайно яскраві і просто билинні (наводимо їх мовою оригіналу – російською): “косая сажень в плечах”, “статный, высокий, крепкий богатырь”, “густобородый, густоволосый”, “ни стар ни млад (в 60 лет), но мудр и опытен”, “раномудрый”, “чаще держит в руках меч, нежели орало” (в попередніх образах херсонців вуса, борода поєднувалися з відразливими зовнішніми рисами). І навіть якщо респондент не відзначає, що це богатир, то описи зовнішності все одно як у богатира, або це обов’язково кремезний, міцно збудований, важкоатлетичної конституції “мужик”.

Опис характеру порівняно з попередніми трьома типажми також містить яскраві мускулінні риси. Цей чоловік небагатослівний, владний, сильний, упевнений, могутній, непокірний, суворий, проте справедливий. Він – скеля, опора, сама надійність. Навіть його негативні риси мають позитивний бік, а відтак виправдання. Коли йде в бій, може розтоптати квіточку. Він так багато працює, про всіх думає і турбується, що не має часу насолоджуватися прекрасним. Йому б довше побути в колі сім’ї.

Його сім’я – така ж взірцева, як і він сам: дружина, двоє-троє дітей. Дружні, намагаються більше часу проводити разом. Намагаються, тому що татко надзвичайно багато працює, не завжди буває вдома.

Він усього досягнув у житті, тому його завдання – підтримати те, що є. Для нього надзвичайно важливо жити в мирі та спокої. Але він звик до боротьби, і саме боротьби йому бракує. Він перебуває у стані готовності навіть у колі сім’ї.

Однією з причин такої войничості образу російської мови є історичне минуле цього краю. Героїзм російських солдат закарбовано та увінчено не лише в назві Історичного бульвару, музеї на Сапун-горі тощо, а в самому менталітеті севастопольців. Крім того, модель поведінки суворого, шляхетного чоловіка-захисника-воїна, звичайно російськомовного, відтворюється традиціями військових і російських військових частин у Криму.

Військові-росіяни – це особлива когорта жителів Севастополя. Вони поводяться і позиціонують себе як привілейовані, вищі за статусом і престижем, ніж військові-українці. Їм подобається підкреслювати, що Росія турбується про них і платить їм набагато більше, ніж Україна своїм військовослужбовцям.

Однією з основних причин приниження севастопольцями значущості української мови і перебільшення цінності російської є їхні страхи, невпевненість через невизначеність позицій російської мови і статусу Криму як автономної республіки. Крім того, відчувається прагнення ствердитися за рахунок “молодшого, недолугого брата”. Впадає у вічі, що в уявленні жителів півострова досі не склався цілісний образ української мови, а той, що існує, дуже суперечливий на противагу повному і билинно-позитивному образу російської мови. Це наштовхує на думку про зверхнє ставлення представників російськомовної спільноти до україномовних громадян, нерозуміння ними останніх.

Значущість цих складних, іноді трагічних відносин між двома спільнотами дуже часто применшують, насправді ж ці відносини надзвичайно важливі – справді життєво необхідні – для обох сторін.

Висновки. На основі аналізу 50-ти глибинних інтерв'ю, проведених із жителями Херсона і Севастополя, за допомогою техніки персоніфікації було виділено образи української та російської мов в уявленнях жителів Херсона і Севастополя, визначено особливості сприймання цих образів, ставлення до них тощо.

Жителі Херсона, які вважають себе українцями, за уподобану мову спілкування обирають російську, утім, у їхніх уявленнях сформувався здебільшого позитивний образ української мови і негативний – російської. Натомість жителі Севастополя надають очевидну перевагу російській мові, а в їхніх уявленнях усталився позитивний образ російської мови і негативний – української.

Порівнюючи дві вибірки – херсонську і севастопольську, слід зазначити, що севастопольська психологічно більш благополучна і конгруентна, тому що національний Я-образ тут збігається з власною національною культурою і мовою респондентів. Проте, відчуваючи приховану загрозу, політичний тиск, севастопольці невротизують відносини з українською культурою: вони применшують значущість української мови і перебільшують цінність російської, прагнуть утвердитися за рахунок “молодшого, недолугого українського брата”.

Херсонські ж російськомовні респонденти натомість виявляють психологічну неконгруентність, відтворюючи досить негативний і відразливий образ російської мови. Прихована психологічна небезпека для жителів цього регіону виявляється через внутрішній конфлікт і пасивність, неусвідомлюване або слабо рефлексоване відчуття недолугості, неповноцінності своєї мови, відсутність потягу до дієвих шляхів подолання цієї ситуації.

Література

1. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М. : Госполитиздат, 1957. – 236 с.
2. Ананьев К. Г. Психология чувственного познания / К. Г. Ананьев. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1960. – 486 с.
3. Ананьев К. Г. Теория ощущений / К. Г. Ананьев. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1961. – 456 с.
4. Ананьев К. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / К. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 230 с. ; Т. 2. – 287 с.
5. Кравков С. В. Взаимодействие органов чувств / С. В. Кравков. – М. : Изд-во АН СССР, 1948. – 128 с.
6. Леонтьев А. Н. Психология образа / А. Н. Леонтьев // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1979. – № 2. – С. 3–13.
7. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев. – М. : Педагогика, 1983. – Т. 1. – 392 с. ; Т. 2. – 320 с.
8. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Учпедгиз, 1946. – 70 с.
11. Смирнов С. Д. Мир образов и образ мира / С. Д. Смирнов // Вестник МГУ. Сер. 14. Психология. – 1981. – № 2. – С. 15–29.
12. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий / Б. М. Теплов. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1961. – 535 с.
13. Завалова Н. Д. Образ в системе психической регуляции деятельности / Н. Д. Завалова, Б. Ф. Ломов, В. А. Пономаренко. – М. : Наука, 1986. – 93 с.
14. Гердер Й.-Г. Идеи к философии истории человечества / Й.-Г. Гердер. – М. : Наука, 1977. – 705 с.
15. Бездидько А. В. Язык в формировании исторически определенного социокультурного пространства-времени / А. В. Бездидько // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 139–147.

© **Мяленко В. В.**